

K povaze a evidenci pramenů k vývoji hornictví a hutnictví
na území ČSSR ⁺⁾

Hornictví a hutnictví patří k oborům, které doprovázejí vývoj společnosti již od prvních projevů její výrobní činnosti. Jejich vývoj proto zůstává trvalým předmětem badatelského zájmu archeologů, historiků i techniků. Přesto, že jejich četná vývojová údobí jsou již propracována, zbývá ještě mnoho úseků k objasnění. K tomu je třeba komplexního vyhodnocení široké škály pramenné dokumentace, od písemné a ikonografické až po hmotnou. Řada svědectví zejména hmotných i přes zákonná opatření pod tlakem technického rozvoje i v intencích snah o zužitkování druhotných surovin podléhá zkáze. Stále aktuálnější se proto jeví nutnost urychleného provedení jejich evidence a záchrany.

Tato skutečnost byla i impulsem pro svolání celostátní rady do Brna dne 1.4.1982, na kterou byli pozváni zástupci českých a slovenských výzkumných pracovišť, muzeí, archivů, památkových orgánů a dalších institucí i badatelů ČSR i SSR. Účelem této pracovní schůzky bylo:

1. Stanovení zásad evidence pramenů k dějinám hornictví a hutnictví na celém našem státním území,
2. Vytvoření organizačních předpokladů k zajištění tohoto záměru (ustavení pracovních komisí).

Konečným cílem by mělo být postupně vytvořit komplexní evidenci této oborové dokumentace jako pramenné základny pro výzkumnou, konzervační, prezentační i další kulturní činnost.

+) Tato stať je úvodním diskusním příspěvkem předneseným dne 1.4.1982 v Technickém muzeu v Brně na pracovní poradě o ustavení ústřední koordinační komise pro registraci kulturních památek v oboru hornictví a hutnictví.

Tato iniciativa je v souladu s trendem současného vývoje vědní disciplíny dějin techniky a především s cíli jejího aplikovaného odvětví - průmyslové archeologie. Stejně jako dějiny techniky mají své mezinárodní kooperační středisko v mezinárodní komisi se zkratkou ICOHTEC (International Committee for History of Technology), i průmyslová archeologie má již svou reprezentaci v mezinárodní komisi se zkratkou ICCIH (International Committee for Conservation of Industrial Heritage). V posledních 10 letech její presidium uspořádalo v tříletých intervalech již 4 mezinárodní kongresy (1972 v Telford/Ironbridge, 1975 v Bochumu, 1978 ve Stockholmu a 1981 v Lyonu a Grenoblu), na nichž v řadě sekcí byly řešeny aktuální otázky tohoto nového vědního oboru.

Právě na jednom z prvních kongresů ICCIH byla proklamována potřeba i užší vědní specializace. Není náhodou, že jako první se začala formovat montánní archeologie (1975). Koncepce tohoto specializovaného vědního podoboru není ještě zcela jasná a ještě se diskutují limity rozsahu jeho působnosti. Analogicky zejména zásluhou Archeologického ústavu ČSAV, Národního technického muzea v Praze i Technického muzea v Brně i dalších muzeí a institucí má u nás již svou tradici metalurgická archeologie. Specializace bude zřejmě pokračovat i v dalších oblastech historické výrobní činnosti.

V této souvislosti nebude na škodu připomenout, že byť těžiště evidenční činnosti bude především v dokumentaci historických fází vývoje hornictví a hutnictví, bude se dít i v intencích vládních vyhlášek o dokumentaci současnosti jako posledního článku našich dějin. Jí se týkají vládní směrnice z posledních let - vyhláška vlády ČSR č. 234/80, vlády SSR čís. 200/81 a federální vyhláška č. 88/1981. V diskusi bude tedy třeba uvážit časové i věcné limity evidenčních prací i z tohoto intervalu. Do této doby totiž např. spadá celá epocha vývoje československého uranového průmyslu, po němž jsou v terénu zachovány neméně výrazné hmotné doklady jako z předešlých údobí.

Základní podmínkou úspěchu evidenčních prací bude jejich organizační zajištění. Dovolte mi v tomto směru předložit ke společné úvaze několik námětů k diskusi. Přípravné komité se

domnívá, že by bylo třeba jako ideový i výkonný orgán vytvořit jakousi ústřední pracovní komisi, jako koordinační a hlavní dokumentační středisko, složenou ze zvolených zástupců ústavů a institucí ČSR a SSR. Byla by i střediskem, kde by se evidenční materiál soustřeďoval. Předpokládá se, že v ČSR i SSR by pracovaly teritoriální komise a v nich by byly zastoupeny všechny instituce a badatelé, kteří by se na jejich pracích podíleli. Bylo by myslím třeba vyjít ze zásady, že všechny evidovaný materiál by měl být v úplnosti deponován na dvou místech - v ČSR i v SSR, aby se čeští badatelé mohli seznámit se slovenskými prameny a vice versa. Prameny k dějinám hornictví a hutnictví je nutné totiž chápat jako celistvý dokumentační fond, jako nedělitelnou pramennou základnu. Je běžně známo, že doklady k některým časovým i tématickým úsekům (zejména k dějinám techniky) jsou dochovány zpravidla jen na jediném místě v ČSSR. Bylo by proto třeba promyslet i multiplikaci jednotlivých registračních záznamů, tj. jejich počet a uložení, aby byl splněn nejen registrační, ale i informační účel, který by měl být dalším cílem této práce.

S tím souvisí i volba míst komisí, tedy ústřední koordinační povahy a obou národních komisí. Pokud se týče centra české komise, bude jím Národní technické muzeum v Praze, resp. jeho hornické oddělení. Toto muzeum je totiž ve smyslu zákona o muzeích a galeriích č. 54/1959 Sb. a citované vládní vyhlášky ČSR č. 234/80 ústředním metodickým orgánem pro dokumentaci historické i současné techniky. Domníváme se, že také ústřední komise by měla mít stálé sídlo v Národním technickém muzeu v Praze, ovšem s tím, že její zasedání by se podle dohody konala střídavě v Čechách a na Slovensku, příp. na Moravě. Její organizaci by zajišťovalo Národní technické muzeum v Praze.

V současné fázi příprav se jako nejakutnější jeví doplnit návrh evidenční karty či dotazníku, který je zatím pro obor hornictví účastníkům porady předložen k úvaze. Pro hutnictví bude třeba kartu teprve vypracovat. Protože nebude možné v diskusi dojít k definitivnímu obsahu tohoto záznamového listu, prosíme i o dodatečné písemné upozornění na další evidenční hlediska, aby byly vystiženy všechny druhy pramenů a jejich charakteristika.

Tolik úvodem k některým aktuálním otázkám, kterým by v diskusi měla být přednostně věnována pozornost. Na doplnění snad ještě toto: předpokládá se, že dílčí poznatky i výsledky evidenční práce by se publikovaly v odborných tribunách institucí, které by se na evidenčních pracích podílely. Pro urychlení oběhu informací by bylo vhodné vydávat i buletin. V něm by bylo možné otiskovat i bibliografické údaje o domácí a zahraniční literatuře k tématice, případně i jiná aktuální sdělení. Toto neperiodikum by event. mohlo redakčně i organizačně zajistit Národní technické muzeum v Praze.

V programovém zvacím dopisu jsme se zmínili i o možnosti zařadit tuto evidenční práci v oboru hornictví a hutnictví mezi úkoly buď resortní povahy, tedy v rámci ministerstva kultury ČSR a SSR, případně i mezi státní úkoly evidované a kontrolované ČSAV či SAV v rámci celostátního plánu badatelského výzkumu. Bude záležet na postupu a prvních prokazatelných výsledcích prací.

Tolik úvodem. Dovolte mi nyní dotknout se vlastní odborné náplně evidenčních prací, jak se budou promítat na registračních kartách. Je zřejmé, že škála pramenů, které by měly být zachyceny, je široká, od archivních fondů přes památky grafické, ikonografické, mapové i výkresové povahy až po předměty uchovávané v muzeích a objekty výrobnětechnického charakteru zachované in situ, a evidované muzei či středisky a orgány památkové péče a ochrany přírody. Myslím, že o tom, které z těchto pramenů bude třeba zaznamenat, v zásadě nebude sporu. Nicméně pro upřesnění povahy evidovaných pramenů mi dovolte stručnou charakteristiku těch dokladů, které nazýváme technickými památkami nemovité povahy.

Především to jsou doklady k nejstarší fázi báňských prací, tedy pozůstatky po rýžování zlata, zachované místy již z doby předhistorické, které při non-existenci či neúplnosti jiných svědectví jsou většinou jediným pramenem. Jsou to rýžovnické sejfy, místy už z doby keltské, ještě dnes tvořící souvislé komplexy zejména v jižních, středních a západních Čechách v povodí řek Otavy, Sázavy, Vydry a jejich přítoků, na březích několika říček ve Slezsku, v Jeseníkách, ve Slovenském rudohoří a v Nízkých i Vysokých Tatrách. Na některých lokalitách (zej-

ména jihočeských a v poslední době i středočeských) probíhá zásluhou Archeologického ústavu ČSAV a muzeí v Písku a ve Strakončích soustavný výzkum a některé zkoumané terény byly již prohlášeny za chráněné oblasti. Je zachována i řada odvalů pro rýžování cínovcových krup v Krušných horách a ve Slavkovském lese.

Základní výpovědní hodnotu mají i odvaly hlušin, dochované již od prvních údobí hlubinné těžby ve 13.-15. století, zvláště pak z intervalu druhé vlny hornické kolonizace v 16. století. Středověké haldy vystupují např. v reliéfu Českomoravské vysočiny, v Krušných horách, v Krkonoších i jinde, zvláště výrazně v okolí Kutné Hory, Jáchymova, Kašperských Hor, Jílového, Knína, dále v řadě západoslovenských a spišskogemerských revírů i v některých železorzudných oblastech Slovenského rudohoří. Pro údobí pozdního středověku jsou i ony mnohdy jedinými doklady zaniklé exploatace a umožňují představu o vytěžení ložiska a povaze starých důlních prací. Do evidence nesporně patří i odvaly z období těžby v 19. století, k nimž v posledních desetiletích přibyla i mohutná tělesa odvalů hlušiny z uranových dolů, zvláště na Jáchymovsku a Příbramsku.

Svědeckou výpověď starých odvalů doplňují důlní díla, tedy štoly, důlní chodbice, staré těžní i vodotěžné jámy, případně jejich propadliny o mnohdy obrovitém prostorovém objemu. Místy tvoří pole o ploše několika desítek čtverečních kilometrů, např. na Hřebečná u Abřtamů, v okolí Horní Blatné, Horního Slavkova, Banské Štiavnice, Kremnice a jinde. Většinou pocházejí ze zmíněné druhé fáze rozvoje hornictví v našich zemích, tj. v českých zemích ze 16. století, na Slovensku zejména z 18. století. Některé z nich ještě dnes plní svůj účel i při současných báňských provozech, zejména dědičné štoly, které odvádějí vody ze stařin, v nichž práce byly dávno zastaveny (např. v Banské Štiavnici i jinde). Jiné slouží podnes jako zdroje pitné vody (např. příbramská dědičná štola Josef vybudovaná koncem 18. a během 1. poloviny 19. století).

Jistý evidenční problém budou samotné doly i jejich historické objekty, neboť výše finančních nákladů na jejich záchranu byla zatím nad možnostmi kulturních institucí. Výjimku tvoří doly, které ještě slouží původním či následným účelům a musí být

proto udržovány v provozuschopném stavu (např. rudný důl Svornost v Jáchymově jako zdroj radioaktivních léčivých vod) nebo se ještě za jejich aktivního provozu počítá s jejich trvalým zachováním jako kulturních památek (např. důl Vojtěch v Příbrami, důl Urx v Ostravsko-karvinském revíru, důl Gottwald II - Mayrau na Kladně či důl Nejedlý ve Rtyni).

Evidenci často unikala vodní díla, vybudovaná pro báňské účely. Je jich stále ještě zachována řada. Především to jsou důmyslné rybniční soustavy ze 16. - 18. století, případně z 19. století, místy dochované v původním stavu, např. v Krušných horách, do nedávna i ve Slavkovském lese, zejména pak v okolí Banské Štiavnice a Příbrame i jinde, zpravidla propojené rozsáhlou sítí umělých vodních příkopů. Tyto svodové kanály, budované již od 15. století, dosahovaly mnohdy délek mnoha desítek kilometrů. Zvláštní význam nabyly vodní struhy zakládáné v 16. století, podle potřeby rozšiřované i pro plavení dřeva, např. Slavkovská Stoka z 2. poloviny 15. století, počátkem 16. století prodloužená do celkové délky 24 km, další jsou na Blatensku v Krušných horách, na Kutnohorsku, Jáchymovsku a zejména v okolí Banské Štiavnice a jinde.

Samostatnou skupinu hmotných hornických památek tvoří vlastní technická zařízení. Ze starší fáze je jich bohužel zachováno jen málo. Jsou to především těžní žentoury (dnes jen v Kutné Hoře a v Solné Bani u Prešova). Do evidence patří i vodotěžná zařízení, tedy např. zbytky čerpacích soustav na pohon vodními či vodosloupcovými stroji (zejména v Banské Štiavnici a v Horním Slavkově). Do soupisů by měla být zahrnována i pohonná zařízení a pracovní stroje jimi poháněné. Jejich výčet je připojen v příložených návrzích na metodické pokyny pro práci evidenčních komisí.

Do skupiny hornických památek nepochybně patří i dosud zachované staré provozní komunikace, tj. silnice (např. v Jáchymově, v Banské Štiavnici i jinde) či zbytky tras vnitřní podnikové dopravy mezi důlními a hutními provozy (např. na Příbramsku).

Kromě vyjmenovaných typů kulturních památek se zachovala ještě řada objektů, jejichž vznik byl v přímém vztahu k hornické či hutnické činnosti, a to nejen provozní objekty (tj. šachetní či hutní objekty), ale i správní budovy báňských úřadů (např.

komornogrófský úřad v Banské Štiavnici, horní úřad v Kníně, Oloví, v Horní Blatné, v Příbrami, na Kladně, v Ostravě i jinde. Jen některé jsou evidovány mezi stavebními památkami (např. mincovna v Jáchymově). Řada z nich - zejména provozní budovy - vykazují specifické prvky tzv. průmyslové architektury a některé mají zcela unikátní stavební formu (např. šachetní budova Ševčínského dolu v Příbrami-Březové Hory z r. 1879).

Do evidence nesporně patří i hornické kolonie či objekty se služebními byty pro dělnictvo či pro řídicí a technický personál, stavěné ve 2. polovině 19. století důlními společnostmi nebo státem většinou v důlních revírech, případně i v železářských oblastech (např. v Příbrami, na Kladně, ve Dvoře Králové i jinde) a to v široké škále různých typů. Náleží sem i objekty sociální povahy např. hornické lázně, špitály atp.). K této kategorii je třeba přiřadit i hornické kaple či kostelíky, z nichž některé jsou již součástí muzeí (např. v Jáchymově a v Písku) a expozičně využity.

Analogicky i v hutnictví je řada objektů a kulturních památek pramenné hodnoty, které by bylo třeba evidenčně zaznamenat. Na předním místě mezi nimi budou nálezy z historických terénů zkoumaných archeologickými výzkumy, i terény samy. V posledních letech se jejich množství zásluhou Archeologického ústavu ČSAV i řady muzeí podstatně zvětšila. V dalším pořadí by měly být evidovány výrobní objekty, zejména kovárny, hamry, budovy hutních i zpracovatelských provozů a samozřejmě i pozůstatky po pracích v jejich rudní základně, tedy železorudné doly a lomy. Analogicky jako v hornictví bude třeba evidovat i odvaly strusky, pokud se zachovaly při historických hutních závodech, a to nejen železářských, mnohdy mohutného rozsahu (např. ve Lhotě u Příbramě i jinde). Stejně jako v kategorii hornictví měly by být registrovány i originální exponáty depované v muzeích, event. i modely výrobních zařízení, pokud jsou rekonstrukcemi původních provozů či strojů. Sem patří např. řada funkčních modelů vodotěžných zařízení, které byly vyprojektovány pracovníky Slovenského banského múzea v Banské Štiavnici a vyrobeny pod dohledem hornického oddělení Národního technického muzea v Praze, či modelové rekonstrukce historických hutních provozů či zpracovatelských podniků NTM v Praze.

Závěrem in margine ještě poznámku k povaze archivních pramenů. Domníváme se, že by bylo vhodné, aby i ony na registračních kartách byly evidenčně podchyceny, a to nejen základní fondy k báňské či hutní činnosti, které ještě nejsou zpracovány, ale i tištěné či rozmnožené inventáře či katalogy k fondům již zpracovaným. K tomu jistě v diskusi neujmou stanovisko pracovníci z archivů.

Tolik k otázkám, ke kterým by měly být nalezeny aspoň rámcové odpovědi. Myslím, že o účelnosti zamýšlené centrální evidence nebude sporu. Bude mít dosah ve sféře nejen badatelské, tvůrčí, ale i v oblasti konzervační, tedy památkářské. Zde by provádění evidence hornických a hutnických památek umožnilo vypracování koncepce sítě památek z oblasti techniky a stanovit i pořadí důležitosti jejich záchrany a případně i kulturního využití.